

ЗАБОРОНА ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ У КОРПОРАТИВНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

У статті аналізуються випадки використання акціонерами (учасниками товариств) своїх корпоративних прав, що мають наслідком завдання шкоди правам та інтересам інших акціонерів (учасників). Обґрунтовується необхідність кваліфікації таких дій, як зловживання правом, що дасть змогу застосовувати санкції до осіб, які їх допускають.

Зловживання правом знаходить свій прояв у багатьох сферах суспільних відносин. Корпоративні відносини, які характеризуються наявністю значної кількості різних суб'єктів, що мають іноді абсолютно протилежні інтереси, не є виключенням. При цьому реалізація окремих прав акціонера можлива лише при належному, добросовісному використанні своїх прав іншими акціонерами, членами виконавчих органів, виконанні обов'язків з боку самого товариства. Особливістю більшості майнових корпоративних прав, що їх має власник акції, учасник товариства є те, що вони є потенційними і безпосередньо пов'язані зі здійсненням немайнових прав на участь у діяльності органів товариства. Причому виникнення майнових прав кожного акціонера ставиться в залежність не від здійснення кожним із них свого немайнового права, а від здійснення цього права усіма акціонерами [1]. Наприклад, вимагати виплати дивідендів акціонер зможе лише у випадку прийняття рішення про виплату дивідендів на загальних зборах, проведених легітимно і за наявності кворуму, тобто необхідно, щоб акціонери, які володіють акціями у сукупності більше 60 %, реалізували своє право на участь в управлінні товариством.

Нормальна робота самого акціонерного товариства як окремого суб'єкта права та учасника економіки також залежить від добросовісного здійснення акціонером своїх прав. Так, досить розповсюдженими стають випадки, коли акціонери фактично паралізують діяльність акціонерного товариства шляхом оскарження рішень загальних зборів акціонерів, виконання яких є необхідним для нормального функціонування товариства. При цьому акціонери діють у межах своїх прав – підстави для оскарження рішень можуть бути різними: невчасно повідомили про проведення зборів, не надали всю інформацію про порядок денний тощо. Метою таких дій

з боку акціонера є або намагання продати свої акції товариству в 5–10 разів дорожче від ринкової ціни (так званий корпоративний шантаж – грінмейл), або ж створення необхідних умов для захоплення контролю над товариством. Зазвичай такий спосіб захисту прав акціонера як оскарження рішень органів товариства є одним із найбільш ефективних способів захисту порушених прав. Тому виникає необхідність провести розмежування між належною реалізацією суб'єктивних прав акціонера (учасника товариства) та зловживанням акціонером цими правами, що має наслідком порушення прав та законних інтересів інших акціонерів та (або) самого акціонерного товариства.

Цивільний кодекс України 2003 року вперше на законодавчому рівні закріпив положення, які визначили принципи здійснення суб'єктивних цивільних прав. Серед таких принципів значну роль відіграє принцип заборони зловживання правом. Відповідно до частини 3 статті 13 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ) не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах. Вчинення таких дій є підставою для застосування як спеціальної санкції у вигляді відмови від захисту цивільного права (ч. 2 ст. 16 ЦКУ), так і застосування загальних положень про відшкодування шкоди, якщо така була заподіяна зловживанням правом (глава 82 ЦКУ).

Незважаючи на те, що ЦКУ є чинним упродовж більше трьох років, судова практика в Україні по застосуванню норми ч. 3 ст. 13 ЦКУ поодинокі, а її узагальнення відсутнє. Пояснюється це, насамперед, тим, що відсутні і єдині критерії для кваліфікації дій учасників цивільних відносин як зловживання правом, і визначення самого поняття зловживання цивільним правом. На жаль, через недотримання вимог Закону

України «Про Конституційний Суд України», що ставляться до конституційного подання, було відмовлено у порушенні конституційного провадження 47-ми народним депутатам щодо офіційного тлумачення положень частин другої, третьої, шостої статті 13 Цивільного кодексу України. Але з самого тексту конституційного подання, наведеного в Ухвалі Конституційного Суду України від 24.01.2007 року за № 7-у/2007, вбачається складність кваліфікації судами дій як зловживання правом. Сказано, що Верховний Суд України у постанові від 27 вересня 2005 року за касаційною скаргою ВАТ «Комерційний банк «Славутич»», зазначив, що судами не наведено правового обґрунтування висновку, що звернення ВАТ «Комерційний банк «Славутич»» до господарського суду Київської області із заявою про порушення справи про банкрутство СВК «Агрофірма «Зоря»» мало на меті завдати йому шкоди або є зловживанням правом з боку ВАТ «Комерційний банк «Славутич»» в інших формах, а не було наслідком наміру захистити свої порушені права. Як наголошується в постанові, право на звернення до суду гарантоване Конституцією України. Це право може бути реалізоване, коли особа вважає, зокрема, що її права порушені. Особа зазвичай не є такою, що діє неправомірно і тоді, коли суд відмовляє їй у задоволенні позову, заяви, скарги чи припиняє провадження у справі про банкрутство, порушеній за її заявою. Негативні наслідки для такої особи у наведених випадках охоплюються покладенням на неї судових витрат відповідно до процесуального законодавства. Правомірна ж поведінка особи не може бути підставою для задоволення позову про відшкодування нею шкоди. Не вдаючись до детального аналізу зазначеного обґрунтування Верховного Суду України, необхідно звернути увагу на те, що процедура банкрутства іноді використовується саме для завдання шкоди іншим особам. Так, наприклад, Листом від 20 січня 1999 року Вищий Арбітражний Суд РФ № С 1-7/УП-61 рекомендував арбітражним судам «мати на увазі, що процедура банкрутства може використовуватися з метою перерозподілу власності, усунення конкурентів, у зв'язку з чим необхідно детально досліджувати конкретні обставини справи з урахуванням вимог статті 10 Цивільного кодексу РФ¹» [2]. З іншого боку, оскільки господарським судом було відмовлено у порушенні справи про банкрутство через, як

дитора, це означає, що кредитор – ВАТ «Комерційний банк «Славутич»» не мав права подавати заяву про порушення справи про банкрутство до суду. А немає суб'єктивного права – немає підстав говорити про зловживання правом. Такі неоднозначні тлумачення норми ч. 3 ст. 13 ЦК України, відсутність судової практики з цього питання призводять до необхідності доктринального тлумачення поняття «зловживання правом», вироблення єдиних критеріїв для класифікації дій по реалізації суб'єктивного права, якими завдається шкода правам та інтересам інших осіб.

Дослідження проблеми зловживання правом, окремих його форм проводилося багатьма вченими. Незважаючи на це, наука цивільного права не виробила єдиного підходу до визначення поняття зловживання правом. Більш того, погляди цивілістів на цю проблему є різними і в багатьох випадках протилежними. Так, одні автори виступають проти використання самого поняття зловживання правом як такого, що позбавлене правового сенсу, вважаючи, що право не може використовуватися протиправно (М. М. Агарков) [3]. Інші ж погоджуються з існуванням категорії зловживання правом, але вважають, що цим поняттям охоплюються випадки, коли уповноважений суб'єкт припускається недозволеного використання свого права і при цьому зовні завжди спирається на суб'єктивне право (М. І. Бару) [4]. Сучасний російський дослідник проблеми зловживання правом В. І. Ємельянов пропонує обмежити сферу застосування категорії зловживання правом випадками використання права всупереч встановленому законом або договором обов'язку здійснювати його в інтересах іншої особи [5].

Зловживання правом – це дії особи в реалізації свого суб'єктивного цивільного права, наслідком яких є завдання шкоди або створення загрози завдання шкоди правам та законним інтересам іншим учасників цивільних відносин, за відсутності прямої вказівки закону на заборону таких дій. Тобто у разі прямої заборони використовувати певне суб'єктивне право на шкоду правам та законним інтересам інших осіб, говорити про зловживання правом немає підстав. Якщо є пряма заборона закону, то при визначенні цих дій правопорушенням необхідно посилатися на порушення конкретної норми права, а не на порушення загального принципу здійснення цивільних прав, визначених статтею 13 ЦКУ. Так, при використанні права власності на

¹ Стаття 10 ЦК РФ схожа за змістом з нормою статті 13 ЦК України.

шкоду інтересам та свободам громадянина необхідно вказати порушення заборони, встановленої ч. 5 ст. 319 ЦКУ, а тому підстави говорити про наявність зловживання правом власності в цьому разі відсутні.

Як зазначалося, сфери суспільних відносин, у яких може знайти прояв порушення принципу заборони зловживання правом, дуже різноманітні. Це і зобов'язальні відносини, відносини по реалізації особистих немайнових прав, наприклад права на інформацію тощо.

Прикладів зловживання правом у корпоративних відносинах є надзвичайно багато. І це пояснюється тим, що при рівних корпоративних правах, можливість їх реалізації – різна, залежно від розміру участі в товаристві. Акціонери, які володіють контрольним пакетом акцій, можуть, формально не порушуючи правові норми, фактично усунути «дрібних» акціонерів від управління товариством, приймаючи рішення, які суперечитимуть їхнім інтересам (рішення про розподіл прибутку, виплату дивідендів). Необхідно зазначити, що особливістю корпоративних правовідносин є те, що цим правовідносинам не притаманний принцип рівності акціонерів. Є принцип рівності прав із акції. А це означає, що акціонер, який володіє великим пакетом акцій та може одноосібно визначати шлях розвитку товариства, не зловживає своїм правом на управління, якщо приймає рішення, які економічно не вигідні власникам дрібного пакету акцій. Так, приймаючи рішення про розподіл прибутку таким чином, щоб його більша частина спрямовувалася на розвиток товариства, а менша – на виплату дивідендів, мажоритарний акціонер намагається збільшити інтенсивність розвитку товариства, в яке він вклав найбільше коштів, у порівнянні з іншими акціонерами, котрі зацікавлені у високих дивідендах, і лише опосередковано цікавляться, за рахунок чого ці дивіденди будуть виплачуватись. Але бувають випадки, коли у разі можливості впливу на прийняття рішень, що вимагають більшість у не менш як $\frac{3}{4}$ голосів акціонерів, які беруть участь у загальних зборах акціонерів, мажоритарні акціонери можуть фактично позбавити міноритаріїв права участі в товаристві. Для цього мажоритарні акціонери приймають рішення, наприклад, про збільшення статутного капіталу товариства шляхом додаткового випуску акцій або збільшення номінальної вартості акцій. До жовтня 2000 року практикувалося прийняття рішень щодо збільшення номіналу акцій таким чином, що обміняти старі акції на нові могли тільки «великі» акціонери. Наприклад, 86542 старі акції одного з київ-

ських підприємств прирівнювалися за номіналом до однієї нової. Зрозуміло, власник трьох старих акцій одержати одну нову жодної можливості не мав, адже йому належить лише 3/86542 акції, тобто дробова акція. За загальним правилом, дробові акції існувати не можуть, тому їх викупили мажоритарії «за справедливую ціну», яку самі ж і встановили [6]. Ця ситуація змінилася у зв'язку із затвердженням Рішенням Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 14 вересня 2000 року за № 125 Положення про порядок реєстрації випуску акцій акціонерного товариства при зміні номінальної вартості та кількості акцій без зміни розміру статутного фонду. Пункт 8 цього Положення забороняє проведення консолідації акцій у разі, якщо існують власники цінних паперів, яким належить кількість акцій, що не може бути обміняна на цілу кількість акцій нової номінальної вартості, тобто добуток коефіцієнта деномінації на кількість належних власнику цінних паперів, що підлягають консолідації, не є цілим числом.

Є також приклади зловживання правами з боку міноритарних акціонерів. Наприклад, в Україні ряд АТ вже дізналися про існування корпоративного шантажу з боку міноритаріїв, так званого грінмейлу. В класичному варіанті грінмейл – це зловживання міноритарними акціонерами своїми правами з метою отримання прибутку від продажу акцій самому ж товариству [7]. Дії зі здійснення корпоративних прав, які можна класифікувати як зловживання, переважно, полягають у постійних вимогах надати інформацію про діяльність товариства; акціонери, які мають пакет акцій більше 10 %, вимагають скликання позачергових зборів та проведення перевірки фінансового-господарської діяльності правління товариства тощо. Невиконання з боку товариства цих вимог або ж інші допущені товариством порушення є підставою для численних скарг до державних контролюючих органів, а також позовів до судів, в яких позивачі активно застосовують різні види забезпечення позовних вимог, які ускладнюють і навіть паралізують діяльність товариства (арешт майна, банківських рахунків, заборона проводити загальні збори акціонерів, відсторонення правління від керівництва діяльністю товариства тощо). Все це негативним чином впливає як на ефективність роботи товариства, діяльність якого спрямована на отримання прибутку, так і в цілому на ділову репутацію товариства. Це призводить до того, що товариство погоджується придбати акції недобросовісного акціонера за значно завищеною ціною з єдиною метою – припинити шкідливі дії

з боку недобросовісних акціонерів. Але в нашій країні, за досвідом Російської Федерації, грін-мейл має ширшу сферу застосування. Зазначені дії можуть бути спрямовані на здійснення недружніх поглинань. Практиці відомі випадки, коли внаслідок подання позовів акціонерами до акціонерного товариства (при цьому підстави позовних вимог особливого значення не мають) та застосування судом заходів забезпечення позову шляхом відсторонення членів правління від керівництва діяльністю товариством та призначення тимчасового правління зі складу осіб, запропонованих позивачем, за час проведення судових засідань, на яких з'ясувалась обгрунтованість позовних вимог, та оскарження ухвали про забезпечення позову, активи товариства виводилися на інші підприємства і товариство фактично ставало фінансово неспроможним. Тут необхідно звернути увагу на два моменти: по-перше, кваліфікувати зазначені дії як зловживання правом можна лише за наявності обгрунтованих позовних вимог, наявності порушення прав міноритарного акціонера з боку товариства. Якщо правові підстави для подання такого позову відсутні, права та інтереси акціонера не порушувалися, говорити про зловживання правом неможливо, оскільки відсутнє саме право. По-друге, у наведених прикладах суди часто допускають помилку у застосуванні норм процесуального законодавства щодо вжиття заходів забезпечення позовів. Так, ч. 3 ст. 152 Цивільного процесуального кодексу України визначає, що вид забезпечення позову, повинен бути співмірним із заявленими позивачем вимогами, а ч. 1 ст. 66 Господарського процесуального кодексу зазначає, що забезпечення позову допускається, якщо нежиття таких заходів може утруднити чи зробити неможливим виконання рішення господарського суду. Це означає, що, наприклад, відсторонення від керівництва членів правління, як спосіб забезпечення позову про зобов'язання надати інформацію про діяльність товариства, не є співмірним із позовними вимогами. Окрім того, важливе значення має розмежування дій міноритарного акціонера щодо зловживання правом, спрямованих на завдання шкоди товариству, отримання власного прибутку від шантажу чи недружнє поглинання, та діями акціонера, спрямованими на захист справді порушеного з боку товариства чи мажоритарного акціонера права. Розмежування таких дій можливо лише при повному аналізі обставин справи та з'ясуванні мети, з якою акціонер до них вдавався, адже законодавство України містить мало гарантій прав міноритарних акціонерів, у зв'язку

з чим випадки порушення їхніх прав на практиці непоодинокі.

Ще один прояв зловживання правом відомий у практиці – використання акціонером своїх прав для заборони іншому акціонеру брати участь у загальних зборах акціонерів. У цьому випадку також здійснюється право на забезпечення позову особою, що заявляє позовні вимоги до акціонера, якого бажають усунути від участі у загальних зборах. Основна мета таких дій – тимчасова зміна співвідношення сил в органі управління товариством, що приймає рішення в інтересах зацікавлених осіб. Так, наприклад, для того, щоб усунути від участі в загальних зборах акціонерного товариства (АТ-1) акціонера, що також за організаційно-правовою формою є акціонерним товариством (АТ-2), достатньо знайти акціонера АТ-2, який має хоча б одну акцію та має більш-менш обгрунтовані претензії до АТ-2 щодо порушення його прав (як варіанти – не надали інформацію про діяльність товариства, невчасно повідомили про проведення загальних зборів, оскарження рішення загальних зборів, що зачіпає права та інтереси акціонера тощо). Такий акціонер подає позов до АТ-2 та у якості забезпечення позову просить суд накладати арешт на акції АТ-1 та заборонити АТ-2 брати участь у загальних зборах АТ-1. Якщо таке рішення було прийняте напередодні загальних зборів АТ-1 і вручене реєстратору в день їх проведення, то у АТ-2 мало шансів потрапити та взяти участь у діяльності вищого органу товариства. Цікавою є позиція Пленуму Верховного Суду Російської Федерації щодо законності таких дій (Постанова №12 від 10.10.2002 року), відповідно до якої суд не вправі забороняти проведення загальних зборів акціонерів, оскільки це суперечить нормам Конституції РФ (статті 31 – право збиратися мирно, без зброї, проводити збори та демонстрації), а також порушує право акціонерів, що не оскаржують рішення, на участь у загальних зборах акціонерів, надане їм федеральним законом «Про акціонерні товариства» [8]. Маючи право на звернення до суду із позовом (якщо на це є правові підстави та його права були порушені) та на забезпечення позову у зазначеному прикладі акціонер АТ-2 зловживає цим правом. Бо це право використовується не з метою забезпечення виконання рішення по справі, а з метою усунення АТ-2 від участі в управлінні АТ-1. Такий вид зловживання правом також використовувався на практиці для здійснення недружніх поглинань. Необхідно зазначити, що Пленум Верховного Суду України у своїй Постанові від 22 грудня 2006 року № 9,

як і Пленум Верховного Суду РФ, роз'яснив судам, що при розгляді справ, предметом яких є оскаржене рішення загальних зборів господарського товариства, судам необхідно враховувати, що заборона проводити такі збори порушує право на участь у них та управлінні товариством тих його учасників, котрі не оскаржили це рішення, і суперечить змісту заходів забезпечення та меті їх застосування, яка полягає в захисті інтересів учасника процесу, а не в позбавленні (порушенні) прав інших осіб. Але українська вища судова інстанція пішла далі і роз'яснила судам, що вони не повинні вживати таких заходів забезпечення позову, які пов'язані із втручанням у внутрішню діяльність господарських товариств (наприклад, забороняти скликати загальні збори товариства, складати список акціонерів, що мають право на участь у них, надавати реєстр акціонерів та приміщення для проведення зборів, підбивати підсумки голосування з питань порядку денного тощо).

На практиці є випадки і зловживання корпоративними правами учасниками товариства з обмеженою відповідальністю. Відповідно до ч. 1 ст. 64 Закон України «Про господарські товариства» визначає підстави виключення учасника з товариства з обмеженою відповідальністю. Такими підставами є систематичне невиконання або неналежне виконання обов'язків, або перешкоджання своїми діями досягненню цілей товариства. Таким чином, неучасть у зборах учасників не може бути підставою для виключення учасника з товариства з обмеженою відповідальністю, навіть за наявності перешкоджання такою поведінкою досягненню цілей товариства (адже участь в управлінні не є обов'язком, а також неучасть не можна розглядати як дію). Отже, Закон України «Про господарські товариства» не передбачає негативних наслідків у разі блокування діяльності вищого органу товариства з обмеженою відповідальністю. Якщо ж неучасть у зборах учасників з метою недобору кворуму та неприйняття важливих для діяльності товариства рішень кваліфікувати як зловживання правом (а право може здійснюватися як шляхом активних дій, так і шляхом утримання від їх вчинення), то до особи, яка свідомо не бере

участі в зборах учасників, можуть бути застосовані загальні положення про відшкодування шкоди, якщо така була завдана товариству, і цим хоч якось вплинути на недобросовісного учасника. Окрім того, визнавши таку поведінку учасника зловживанням, суд може зобов'язати його припинити зловживання своїми правами (ч. 6 ст. 13 Цивільного кодексу України). Також як варіант запобігання такій поведінці можна розглянути надання статутом сили обов'язку дотримання розробленого кодексу корпоративної етики товариства, у якому закріпити заборону зловживання правами, з метою завдання шкоди товариству та/або іншим учасникам. Тоді можна застосувати при допущенні зазначеної вище поведінки учасника норму ч. 1 ст. 64 Закону України «Про акціонерні товариства» та виключити його зі складу товариства за невиконання обов'язку дотримання правил корпоративної етики.

Підсумовуючи викладене вище, можна зробити висновок, що зловживанням правом акціонера (учасника товариства) є порушення загальних принципів здійснення цивільних прав, за якими особа повинна здійснювати свої права з урахуванням прав та законних інтересів інших акціонерів (учасників) і самого товариства, не допускаючи умисного завдання шкоди.

У зв'язку з тим, що законодавство не містить чітких санкцій за вчинення дій, які аналізувалися, виникає необхідність кваліфікації їх як зловживання правом. Метою кваліфікації таких дій, як зловживання корпоративними правами, є застосування негативних наслідків вчинення таких дій. Такими наслідками є, зокрема, відмова у захисті цивільного права, яким суб'єкт зловживав (ч. 6 ст. 13 ЦК). Особа, права та інтереси якої були порушені в результаті зловживання правом уповноваженим суб'єктом, має право на відшкодування завданої їй шкоди, як шкоди, завданої неправомірними діями (правопорушенням). Такими особами можуть бути як інші акціонери товариства, права яких порушені, так і саме товариство, якому завдано шкоду внаслідок зловживання його акціонерами своїми правами. Відшкодування шкоди має відбуватися за загальними положеннями, що містяться в главі 82 Цивільного кодексу України.

1. *Спасибо-Фатеева И. В.* Акционерные общества: корпоративные правоотношения.— Х.: Право, 1998.— С. 235.
2. *Яценко Т. С.* Категория шиканы в гражданском праве: история и современность.— М., 2003.— С. 116.
3. *Азарков М. М.* Проблема злоупотребления правом в советском гражданском праве // Известия Академии наук

СССР. Отделение экономики и права.— 1946.— № 6.— С. 424—436.

4. *Бару М. И.* О статье 1 Гражданского кодекса // Советское государство и право.— 1958.— № 12.— С. 117—118.
5. *Емельянов В. И.* Разумность, добросовестность, злоупотребление гражданскими правами.— М., 2002.— С. 157.

6. *Зайцев І.* Мажори, мінори та дрібні капості.— <http://www.kontrakty.com.ua/show/ukr/article/37/4720056461.html>
7. *Осиновский А.* Акционер против акционерного общества.— СПб., 2006.— С. 17.
8. http://www.supcourt.ru/vscourt_detale.php?id=1120

C. Kolinchuk

THE ABUSE OF THE RIGHTS IN CORPORATION RELATIONS

This article is about examples of using corporate rights by shareholders (company members) that resulted in a damage to the other shareholders (company members). Such actions shall be qualified as abuse of rights because it provides the possibility to punish shareholders (company members) that use their rights to cause damage.